

Samsun'da Evlere Temizliğe Giden Roman Kadınlar: Enformel Sektörde Çalışmanın Yükü Nelerden Hafif?*

Kezban ÇELİK**
Yasemin YÜCE TAR***

Öz: Bu çalışma, Samsun'daki Roman kadınların evlere temizliğe gitme şeklinde dahil oldukları enformel işgücü piyasasına katılım süreçlerini irdelemektedir. Evlere temizliğe giden Samsunlu Roman kadınlar yaklaşık 4 kuşaktır günlük ücretle çalışan kadınlardır. 20 Roman kadınla yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla kadınların bu çalışma deneyiminden ne kazandıkları ve ne kaybettiklerine yanıt aranmıştır. Araştırma sonucunda Roman kadınların ev hizmetlerinde çalışmalarının bazı kazanımlara ve bazı kayıplara yol açtığı bulgulanmıştır. Kazanımları şöyle sıralanabilir: i) orta sınıfların evine, en mahrem yerlerine girebildikleri için kendilerini “tanınmış” hissediyorlar, ii) kısa eğitimleri, erken evlenmeleri ve mesleki becerilerinin yokluğuna rağmen çalışabiliyorlar, iii) ev içi alan ve cinsiyetçi iş bölümünden kaytarabiliyorlar, iv) yoksullukla baş edebiliyorlar. Ne kaybettiklerine ilişkin bulgular ise şöyledir: i) ücretli çalışan olmalarına rağmen sosyal güvencesizler, ii) kız ve oğullarına çalışan kadın olmaktan aktarabildikleri şeyler sınırlı kalıyor; onların çalışan anne olması kızların ve oğlanların eğitim düzeyini arttıramıyor, evlenme yaşlarını geciktiremiyor, iii) giyimleri, renkleri, yaşadıkları mahalle yani Roman olmanın damgaları ile mücadele etmelerine katkı sunmuyor, aksine roman oluşun ve ötekileştirme pratiğinin her gün tekrarlanması, içselleştirilmesi gerçekleşiyor iv) çocuklarını mahalle ortamında bırakmak zorunluluğu; mahalle beklentisini ve yaşam biçimini değiştirmelerine olanak sağlamıyor, v) birikim yapamıyorlar, sadece gündelik yaşamın sürdürülmesini sağlayabiliyorlar. Çalışmanın sonunda, enformel nitelikli çalışan olmanın yükünün; Roman olmaktan, iş piyasalarındaki ayrımcılıktan, sosyal sistemden alacaklarını tahsil edemedikleri için gittikçe ağırlaşan Roman oluştan daha hafif hale gelmekte olduğu tespiti yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Romanlar, Evlere temizliğe gitmek, İş yaşamı ve Kadın, Ev içi Alan, Enformalite ve Kadın

* Makalenin Geliş Tarihi 19.11.2015

** Doç. Dr. 19 Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

*** Yrd. Doç. Dr. 19 Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Roma women who do house cleaning in Samsun: Can be the burden of informal sector less than the others?

Abstract: This study examines the process of Roma women's labor force participation into informal labor market by doing house cleaning in Samsun. About four generations, Roma women in Samsun have been doing house clean work as a daily wage earner. The study conducted 20 in-depth interviews with Roma woman, and using the findings of interviews, the study try to find answers to two questions: what women lost and what women gain from this informal labor force participation. What they gain? i) they can enter into the private homes the most intimate place of middle class families, therefore they feel that they are "recognized" by them, ii) despite their short education, lack of training and early marriage, they can find a job, iii) they can skip of domestic and gendered divisions of labor in their homes, iv) they can able to cope with poverty. What they lost? i) although they have a paid work , they have no social security, ii) they would not increase to their daughters and boy's education levels and does not delay the age at marriage of them, iii) They could not cope with the stigma of being a Roma, including their clothing, their colors and neighborhood they live which shaped the stigma, it occurs every day repeating the practices are taking place internalization, iv) they have to leave their children in the neighborhood environment, it does not allow them to change the neighborhood and lifestyle expectations of the neighborhood , v) They cannot make savings, they only can ensure sustainability of everyday life. At the end of the study, it can be said that the burden of the informal work participation is less than to be a Roma for the Roma women who do house cleaning in Samsun.

Keywords: Roma, cleaning the house, work life and woman, private space, informal work and woman

Giriş

Günümüzde küresel ekonomi ağır ve kalıcı bir ekonomik kriz yaşamaktadır. 1930'lardan sonra deneyimlenen ikinci büyük kriz niteliğinde olan bu krizi, "yeni nesil bir kriz" olarak isimlendirmek mümkün gözükmektedir. Dünya ekonomileri, topyekün negatif büyüdüğü sistematik bir kriz içindedir. Krizin yanısıra bütün dünyada çalışma hayatına ilişkin iyi işler üretme kapasitesi olan sanayi sektörü, gelişen teknoloji ve küresel rekabete bağlı olarak küçülmekte, bunun yerine hizmet ve finans sektörü büyümektedir. Finans kapitalin küresel düzeyde hareketli oluşu bir yandan istihdamı azaltmakta diğer yandan da kırılgan ekonomik yapıların oluşmasına yol açmaktadır. Tüm bu sonuçlar, ücretli emeğin milli gelir içindeki

payının düşmesine, çalışan yoksul kitlelerin artmasına, emeğin esnekleşmesine ve işsizliğin artmasına yol açmaktadır. Bu süreçler tüm emekçileri etkilemektedir ancak göçmen ve etnik grupları daha fazla etkilemektedir. Yapılan çalışmalar işgücü piyasalarındaki yeniden yapılanma sürecinin göçmenleri, kadınları, gençleri ve etnik grupları, enformel işlere daha fazla dahil ederek olumsuz yönde etkilemekte olduğunu ortaya koymaktadır (Standing, 2014). Bu çalışma adı geçen gruplardan Romanlar üzerine etkilere odaklanmaktadır.

İş piyasasında etnik ayrımcılık, “birey ya da grupları mesleki beceri veya üretim özellikleri dışında (dil, renk, inanç, vs. gibi) ortak özellikleri nedeniyle ayrı bir muameleye tabi tutmak” olarak tanımlanabilir. Böylece ırk veya etnik köken gibi rasyonel olmayan özelliklerinden dolayı bazı kaynaklara ulaşmalarını sınırlamak amacıyla bilinçli veya bilinçsizce yapılan ve adaletli olmayan uygulama olarak tanımlamak mümkün gözükmemektedir. İş piyasasında etnik ayrımcılığın beraberinde sadece toplumsal ayrımcılığı getirmediği, aynı zamanda etnik ayrımcılığa maruz kalan yeni kuşakların eğitime devam etme isteklerini kırdığını, kalifiye olmayan mesleklere yönelmelerine yol açtığını da göstermektedir (Lordoğlu, Aslan, 2012:120-122). Etnik köken, cinsiyet, toplumsal sınıf ve istihdam statüsü anlaşılmaya çalışılırken tek bir bağımsız değişken olarak açıklamak yerine bu değişkenleri birlik içinde değerlendirmek ve ancak bu karmaşık resimden anlaşılır bir anlam çıkarmak daha doğru bir yaklaşım olabilecektir. Bu kapsamda “Roman olmak”, “Roman kadın olmak”, “yoksul Roman kadın olmak” ve “yoksul Roman kadın olarak *enformel sektöre* dahil olmak” süreçleri bu karmaşık resim içinden (Roman, kadın, yoksul, enformel sektör) anlamlı bir sonuç çıkarmayı sağlayabilecektir.

Çalışma, Samsun kent merkezinde yaşayan Roman kadınların iş yaşamlarını konu edinerek, Roman kadınların iş hayatına katılım biçimlerinin, onların hayatlarında bıraktığı izleri, kendi deneyimleriyle anlamak amaçındadır. Başka bir anlatımla, Roman oluş, kadın oluş ve enformelite birleştiğinde kadının kamusal alan öyküsünün ne tür boyutlar kazandığı ve bu boyutların özel alana etkileri anlaşılacak istenmektedir. Yaklaşık 4 kuşaktır evlere temizliğe giderek günlük ücretli çalışan kadın olmalarının onlara kazandırdığı ve kaybettiği hususları görebilmek amaçlanmıştır. Çalışmanın nihai amacı ise enformel sektöre, bu sektörün en az görünür işlerinden birisi olan “evlere temizliğe gitme” işinde olan Roman kadınların ücretli çalışan-Roman kadın olma-niteliklerine odaklanmaktır. “Ücretli ev emeğini herhangi bir istihdam alanıymışçasına ele alıp kavramak mümkün değildir. Ev işi nasıl toplumsal ve tarihsel bir etkileşim ağı içinde kavranabilirse, ücretli ev emeği de salt ekonomik istihdam ilişkilerinin ötesinde, çok daha karmaşık bir ilişkiler yumağı olarak anlaşılmalıdır. Ev işinin ayırt edici niteliği olan “karşılıksız” ve “görünmezlik”, ücretli ev emeğinin de herhangi bir istihdam ilişkisinden nitelikçe farklı bir konumda oluşunun en önemli nedenidir” (Bora, 2005:70). Bu tespitten hareketle ev temizliği işinde çalışmakta olan Roman kadınların deneyimleri istihdam ilişkileri ötesinde değerlendirilecektir.

Bu çerçevede, makalenin ilk bölümünde işgücü piyasalarında yaşanan esnekleşme ve enformelleşme süreçlerinin etnik gruplar üzerine olan etkilerine odaklanılacaktır. Ardından ücretli çalışma ve kadınların ücretli çalışmaya dahil oluşları ele alınacak ve ücretli çalışmanın kadın yararına etkileri tartışılacaktır. Çalışmanın yöntem bölümünün ardından Samsun kent merkezinde yaşayan Roman kadınların evlere temizliğe giderek dahil oldukları işgücü katılımları, katılımı etkileyen süreçler ve kadınlar üzerindeki etkileri “ne kazandıkları” ve “ne kaybettikleri” sorularına araştırma bulguları çerçevesinde yanıtlar bulunacaktır. Son bölümde ise temel sonuçlar sunulacaktır.

İşgücü Piyasalarında Enformelleşme ve Etnik Gruplar Üzerine Etkileri:

Etnik gruplar üzerine yapılan çalışmalar etnik grupların bazı sektörlerde ve işlerde kümelenmekte olduğunu göstermektedir. Etnik grupların farklı bireysel donanımları, etnik grubu oluşturanlara ilişkin bilgileri, kendi aralarında geliştirdikleri sosyal ağları, var olan işgücü piyasası alışkanlıklarına benzer olmayan bazı yapısal özellikleri ve işe alınırken maruz kaldıkları ayrımcılık nedeniyle enformel işgücü piyasalarındaki işlerde yoğun olarak çalıştıklarını ortaya koymaktadır (Wilson, 2003:430). Etnik grupların, özellikle de enformel sektör dışında iş bulma olanakları zor olanların, enformel işgücü piyasasında yoğunlaşmaları *sosyal ağları* yoğun olarak kullanmaları ile açıklanmaktadır (Waldinger, 1996). Sosyal ağların, işlerden haberdar olma, iş bulma ve işe eleman alma süreçlerinde etkin olarak kullanılması işgücünün enformel işgücü piyasasına dahil edilmesinde önemli rol oynamaktadır. Özellikle yaşanan mekânsal alan ile mevcut işlerin olduğu alan arasındaki mesafe açıldıkça bu mesafeyi kapatmanın bir yolu olarak sosyal ağlar işletilmektedir (Fernandez ve Su; 2004:563).

İşlerden haberdar olma, iş bulma, işe eleman alma süreçlerinde sosyal ağların yoğun kullanılması belli işlerde yoğunlaşmayı, diğer bir deyişle belli işlerde ayrılmayı da beraberinde getirmektedir. Enformel işgücü piyasalarında, işverenlerin eleman bulma sürecinde kişisel bağlantıları ve mevcut çalışmakta olan çalışanlarının bağlantılarını kullanmaları, çalışanların ise kendileri gibi olanlara ulaşmaları nedeniyle belli işlerde benzer işgücü kesimlerinin yoğunlaştığı görülmektedir (Aras, 2009:81). Çalışanların kendilerine benzer olanlara ulaşmaları ile bu grupların belirli konut alanlarında yoğunlaşması arasında da ilişki olduğu görülmektedir. Konut alanlarında üretilen sosyal ilişki ağları, yere sabitlenmiş davranış çeşitleri, sosyalleşme süreçleri, yaşanan yer ile çalışılacak iş arasında mekanın ürettiği engelleri aşmak gibi nedenler de enformel işlerden haberdar olma, talip olma süreçlerini etkilemektedir.

Etnik grupların belli işlerde yoğunlaşmaları literatürde “etnik niche/etnik kümelenme” olarak adlandırılmaktadır. Etnik kümelenme oluşumunu açıklamak için başlıca üç yaklaşımın kullanılmakta olduğu görülmektedir: i) katmanlı iş

piyasası, ii) beşeri sermaye, iii) sosyal sermaye (Stanek, Veira, 2012:250-51). Katmanlı iş piyasası yaklaşımına göre iş piyasası en azından iki büyük bölünmeye sahiptir. Buna göre birincil ve ikincil iş piyasaları oluşmaktadır. Burada katmanlaşma/bölünme ile ifade edilmek istenen, kurumsal ve formel olan, yani taraflar arasındaki ilişkilerin daha belirgin bir biçim aldığı emek piyasaları ile yapısal bir düzenlilik göstermeyen emek piyasası ayrımıdır (Doering, Piore, 1980:423). Birincil iş piyasasında daha yüksek ücretli “iyi işler” bulunmakta, “ikincil piyasada” ise düşük ücretli ve ilkinine göre daha kötü çalışma koşullarının var olduğu “kötü işler” bulunmaktadır. Özellikle ekonominin büyüme dönemlerinde yerli işgücünün daha iyi ücretli ve saygınlığı yüksek işlere geçtiği ve “kötü işleri” yerli olmayan işgücüne bıraktığı belirtilmektedir (McGovern, 2007). Yerli olmayan işgücünün ikincil sektörde yoğunlaşmasını açıklamaya çalışan diğer bazı yaklaşımlar hükümet uygulamaları ve birincil sektördeki işlere erişimle ilgili uygulanan düzenlemelerin yerli olmayan işgücü açısından karşılanamayacak nitelikte olması ile ilişkili görülmektedir. Bu kapsamda belirli işlerde etnik iş gücü piyasasının oluşumu katmanlaşmış iş piyasası ile açıklanır. Beşeri sermaye yaklaşımı; ücret ya da emeğin niteliğindeki farklılıkları, bireysel tercihlere ya da bireysel donanımlara göre açıklamaktadır. Ancak beşeri sermaye modeli, tek bir emek piyasası içinde, ücretlerin nasıl oluştuğunu, ücretler arasındaki farklılıkların nedenini ve çalışanların değişik işlere dağılımını açıklayabilmektedir. Bu kapsamda etnik iş gücü oluşması ve belirli etnik grupların belirli işlerde yoğunlaşmaları beşeri sermaye ile ilişkilendirilir (Hudson, 2002:531-534). Sosyal sermaye ise, güvene dayalı sosyal ilişkilerin sermayeye dönüşmesi olarak tanımlanabilir. İşler hakkında bilgi, ekonomik ve psikolojik destek ile örülen sosyal sermaye düzeyi, erişilebilen işleri ve bu işlerde yoğunlaşmayı oluşturmaktadır. Yerli olmayan işgücünün sosyal sermayeleri, aile üyeleri, yakın arkadaşları, dini ve etnik birlikler aracılığı ile oluşmaktadır. Güvene dayalı sosyal sermaye etnik grubun yakın ilişki ağı geliştirmesini sağlamakta aynı zamanda da etnik grubun içe kapanmasına yol açmaktadır (Sanders, 2002:283). Bu yaklaşım da etnik grupların belirli işlerde yoğunlaşmasını sahip oldukları güven sermayesi ile açıklamaktadır¹.

Aşkın'ın (2011), küresel ölçekte Romanların işgücüne katılımlarını etkileyen/belirleyen nedenler üzerine yaptığı literatür çalışmasının sonunda, Romanların ekonomik hayata katılımları üzerinde etkisi olan faktörleri ve etnik grup olarak ekonomilerini etkileyen üç önemli etkenden bahsedilmekte olduğunu özetlemektedir: i) “ailenin ekonomik birim olması”, ii) “hareketlilik”, iii) “kendi hesabına çalışma”.

Ailenin ekonomik birim olması, ailenin tüm üyelerinin yaş ve cinsiyete bakılmaksızın “iktisaden faal” olmaları demektir. Ailenin tüm bireyleri, ailenin

¹ Etnik azınlıkların ve göçmenlerin işgücü piyasalarındaki durumlarını ve konumlarını anlamaya yönelik geliştirilen “etnik işgücü”, “aracı azınlık (middleman minorities)” gibi kavramlar da kullanılmaktadır (Aşkın, 2011:7).

yapısına, ailenin yaptığı işe/işlere, içinde buldukları sosyal ortama ve zamana göre değişen biçimlerde aile ekonomisine katkı sağlamaktadır. Yerleşik yaşamla birlikte ortaya çıkan değişim ve dönüşüm; kent ekonomisi ile eklenme ve bütünleşme çabaları, -aile bireylerinin yaptığı katkının niceliksel ve niteliksel boyutu- süreç içerisinde değişmeye başlamış olsa da, aile bireylerinin, aile ekonomisine yaptığı katkı süregitmektedir (Aşkın, 2011:76).

İkinci temel özellik, yapılan işin ve sunulan hizmetin “müşterinin” ayağına götürülmesi anlamına gelen *hareketlilik*dir. Bu özellik, Roman toplumunun yapmış olduğu birçok işin, genel ekonomik sistem içerisinde çok fazla önemi olmamakla birlikte; mal ve hizmetin sunulduğu müşteri açısından önemi olan işler olması ile doğrudan ilintidir. Fraser (2005:189), bu özelliğin, arz ve talep noksanlığı olan kırsal bölgelere mal ve hizmet sunumu gerçekleştirdiğini ve bu bölgelerin ekonomik ve sosyal yaşamına destek sağladığını belirtmektedir. Genel ekonomik sistemin, kârlılığı düşük olduğu için doldurmadığı, boş bıraktığı ekonomik alanlara yönelik gereksinim duyulan mal ve hizmetlerin sunumu, Roman toplumunun yaptığı birçok işte ön plana çıkmaktadır. Gezici ticaret, gezici zanaatkarlık ve eğlence sektörüne yönelik işler, hareketliliğin yoğun olduğu alanlardır (Aşkın, 2011:77).

Üçüncü özellik, *kendi hesabına çalışmadır*. Roman tarihini, “proleterleşme” tarihi olarak ele alanlar, kendi hesabına çalışmayı, Roman kimliği ve kültürü ile ilişkilendirmektedir (Fraser, 2005). Kendi hesabına çalışma, geniş bir özgürlük hissi ile birlikte, zaman içerisinde tek bir işe bağlı kalmadan birçok iş ve meslek arasında seçim yapma esnekliği de sağlamaktadır. Roman toplumunun kültürel değerleri ile kendi hesabına çalışma arasında organik bir bağ kurulmaktadır (Fonseca, 2002:112).

Duygulu (2006:22), Türkiye’de yaşayan Romanların yaşam biçimini belirleyen unsurun, kültürel öğeden daha çok, kendilerine özgü kültürün ve soya bağlı hayat tarzının şekillenmesinde etkin rol oynayan, yaşamın mekânsal biçimlenmesi olduğunu belirtmektedir. Yaşamın mekânsal biçimlenmesini, (i) göçebelik, (ii) yarı göçebelik ve (iii) yerleşik hayat sürenler olarak üç ana bölümde incelemektedir. Bu noktadan bakıldığında, yaşamın mekânsal biçimlenmesi, toplumun geneliyle kurulan ilişkinin niteliksel boyutunu da belirlemektedir (Aşkın, 2011:80).

Yaşamın mekânsal biçimlenmesi ile belli işlerde ayrışma süreci arasında ilişki olduğu görülmektedir. Etnik grupların ayrılmış konut alanları birçok yoksulluk kültürü çalışmalarına konu olduğu gibi bazı çalışmalarda mahallelerin istihdam özelliklerinin, işsizlik oranlarının, yere sabitlenmiş sosyal ilişkilerinin, sosyalleşme süreçlerinin ve mahallelerdeki okul ve diğer sosyal yapıların gençlerin iş tercihinde belirleyici olduğu ortaya konulmaktadır (Aşkın, 2011). Özellikle de “*neighbourhood effect*/mahalle etkisi” yaklaşımına göre yoksul mahalleler olumsuz normları, değerleri ve davranışları aynı alanda yaşayanlara aşılarda, çok az kişinin kendini kurtarabileceği sosyal olarak hastalıklı bir ortam yaratmaktadır. ”Kollektif sosyalleşme” olarak kavramsallaştırılan bu etki, içinde yer alanların kaçışına/buradan çıkışına izin vermeyerek aslında “fonksiyonel olmayan” norm,

değer ve kültürden kişileri sorumlu tutmaktadır² (Bauder, 2002:90).

Sadece Türkiye’de değil Romanların yaşadığı diğer ülke deneyimlerinin de gösterdiği Romanların çoğunlukla esnek işlerde çalışmakta olduklarıdır. Bu durum, ‘özgür yaşamayı sevdikleri ve başkasının emrinde çalışmayı sevmedikleri için’ esnek ve süreklili olmayan işleri yapmayı tercih ettikleri şeklinde “romantik” bir anlayışın hakim olmasına neden olmaktadır. Ancak, Romanların çalıştığı işler, çoğu zaman geçici, yarı zamanlı ve kayıt dışıdır. Aynı zamanda bu işlerde, genellikle sağlık ve güvenlik kaygıları göz ardı edilerek çalışmaktadırlar. Çünkü Romanların bulabildiği vasıfsız işler, el emeğine dayanan alanlarda yoğunlaşmaktadır; kalfalık veya ustalığa dayalı zanaatkarlık sahasında iş bulabilme olasılıkları oldukça azdır (Helsinki Yurttaşlar Derneği, 2008:101). Hamallık, seyyar satıcılık, geri dönüşüm için çöp toplamak, ayakkabı boyacılığı, müzisyenlik gibi işler yapmaktadırlar. Geleneksel meslekleri olan demircilik ve kalaycılık teknolojinin gelişmesiyle yerini yarı zamanlı işlere bırakmıştır (Genç ve diğerleri, 2015: 82).

Yaşamın mekânsal biçimlenişi, iş piyasasına katılım biçimleri ve bu dolayısıyla oluşan yoksunluklarına ilişkin bir başka yaklaşım ise örgütlü temsiliyetlerinin yokluğuna ilişkindir. Romanlar, toplum içinde etnik bir grup olarak kendi çıkarlarını temsil edebilecek eğitilmiş ve örgütlü bir temsiliyete sahip değillerdir³. Çünkü genel olarak eğitim seviyeleri düşüktür, işlerinde eğitimini tamamlayıp “iyi” iş sahibi olanlar mevcut olsa bile, onlar da sahip oldukları imkanları koruyabilmek için Roman kimliklerini gizlemek zorunda kalmaktadırlar. Bu sebeple Romanlar kendi haklarını savunacak kişilerden mahrum kalmışlar ve tarihleri boyunca içinde yaşadıkları toplumlara uyum sağlamak zorunda bırakılmışlardır (Durmaz, 2015:271). Bu durum onları zorlu koşullara katlanmak zorunda bırakmıştır. Bunlar; göçebelik, toplum tarafından değersiz olarak görülen yerleşim alanlarında barınma, yaş ve cinsiyete bağlı çalışma farklarını en aza indirme, çoklu meslek edinme ve grup içinden evlenme pratiğini sürdürme şeklinde sıralanabilir (Casa Nova, 2007:104).

Aras (2009) Roman işgücünün enformel işlerde yoğunlaşması üzerine yapmış olduğu çalışmada, enformel işgücü piyasasına katılım biçimleri, bu süreçte etkili olan faktörler ve özellikle de işgücü piyasasının düzenlenmesinde mahallenin rolünü irdelemiştir. Çalışmanın sonunda, etnik kümelenmelerin, iş olanaklarına ve ekonomik kaynaklara kolay erişimi ve enformel işe eleman alma ağlarına kolay

² Bu anlayış, yoksulluğu bireyci bir yaklaşımla ele almaktadır. Böylece yoksulluk “yoksulun” suçu olarak tarif edilir. Benzer bir bakış açısının “sınıf altı” kavramında da olduğu görülmektedir. Her iki kavramın da yoksul ve etnik grupları kendi yoksulluklarından ve itilmişliklerinden sorumlu tutma eğiliminde olduğu belirtilmelidir.

³ Bu durumu özetleyen bir cümle İnsan Hakları Aktivisti Adile Hakyemez’e aittir: “Hak savunabilmek için orta sınıf kültürel sermayesine sahip olmak gerekiyor. Romanlar bu sermayeden yoksun bırakılmışlar; yoksun bırakıldıkları için asimile edilememişler, asimile edilemedikleri için de yoksun bırakılmışlıkları artarak sürüyor. Bu sebeple çaresizlikten başka sığınakları yok”.

katılımı sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Diğer birçok azınlık gibi Romanlar da çalışma hayatında dezavantajlı gruplar arasında yer almaktadır ve yine diğer azınlıklar gibi işe yerleşmede ya da iş hayatında zorluk yaşamaktadırlar. Romanlar, toplumdan dışlandıklarını kabullenerek bunun zorluklarını savuşturmak için kendi aralarında güç birliği yapmakta ve kendine özgü yaşam tarzlarını devam ettirmektedirler. Bu süreçte kendi yaşam tarzlarından ve oluşturdukları alt kültürden kopmamaya özen göstermektedirler. Bu durum, çocuklarının eğitim sürecine de aynı seviyede yansımaktadır (Genç ve diğerleri, 2015:81). Yoksul ve etnik grupları kendi yoksulluklarından ve itilmişliklerinden sorumlu tutma eğiliminde olan yukarıda değinilen anlayışlara mesafeli durulması gerekliliği açıktır. Bu mesafeli duruş, bu durumun özellikle alt sınıfların yoksullukla başetme stratejileri ürettikleri ve kendi aralarında dayanışma sağlamakta olduklarının görülmesine yardımcı olabilecektir. Bu çalışma, mevcut açıklamalara gerekli mesafeyi koymaktadır.

Enformalite ve Kadın Çalışması: Evlere Temizliğe Gitmek

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki kadınların haklarının genişletilebilmesi, karar verme düzeylerinin artırılabilmesi, yoksulluğun azaltılabilmesi için ücretli iş katılımı anahtar konumdadır. Ancak ücretli iş katılımının kadın yararına etkilerinin ortaya çıkabilmesi ile sahip olunan işin niteliği arasında yakın ilişki vardır. Türkiye'de kadınların istihdama katılımları sınırlıdır (2014 yılı için %28) ve aynı zamanda da katılanlar açısından düzensiz ve korunmasız istihdam biçimleri ağır basmaktadır. Günümüzde küreselleşme, ihracata dayalı endüstrileşmeye geçiş ve endüstrilerin gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru yerleştirilmesi enformel istihdamın artmasına yol açmakta, ucuz ve esnek işgücü olarak da çoğu zaman kadınları tercih etmektedir.

Kadının ücretli işe katılımını; eğitim, beceri ve aile sorumlulukları gibi hususlar etkilemektedir. Karşılabilir çocuk bakım hizmetlerinin olmaması, daha önceden kazandıkları tarımsal becerilerin tarımın çözülüp kadının kente gelmesiyle birlikte işlevsizleşmesi ya da sınırlı işlev üstlenmesi ve keza kadının eğitim düzeyinin düşüklüğü (İlkkaracan, 1998; Baslevent, Onaran, 2002) ücretli işe katılımını olumsuz etkileyen faktörler arasında gösterilmektedir.

Türkiye'de kadın istihdamının genel özellikleri, düşük katılım oranları, enformel istihdamın yaygınlığı ve çalışır yaşta önemli bir kadın nüfusunun etkinlik dışı kalıyor olması olarak sıralanabilir. Çalışan kadınların çoğu tarımsal alanlarda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta, son yıllarda kentsel alanlarda da kadınların enformel hizmet/ sektör işlerinde yoğunlaştığı tespit edilmektedir (Toksöz, 2007). Kadınları enformel ekonomide çalışmaya zorlayan başlıca etkenlerden biri yoksulluk olup, yaşamak ve geçinmek için gerekli gelirden yoksun olmaktır. İkinci neden ise iş piyasasının sunduğu sınırlı iş imkânlarıdır. Gerçekten, hem düşük

düzye ve düzensiz de olsa gelir elde etmeye muhtaç olduklarından, hem de çalışacak alan bakımından başka seçenekleri olmadığından giderek daha çok kadın enformel işgücüne katılmaktadır (ILO, 2010). Türkiye genelinde istihdam edilenlerin (2015 yılında toplam istihdam edilen kişi 25 milyon 454 bin kişi) %32,4'ü kayıt dışı çalışmaktadır. Kayıt dışı çalışma kadınlarda daha fazla (yaklaşık %50) görülmektedir. Çok kabaca Türkiye'de 4 kadından birinin çalıştığını ve çalışan iki kadından birinin kayıt dışı çalışmakta olduğunu söylemek mümkündür.

Sosyal güvenlikten yoksun çalışmanın en yaygın olduğu alanlardan birisi de ev işçiliğidir ve bu çalışmanın niteliği değişmemektedir. Özbay, Türkiye'de ev emeğinin dönüşümünü irdelediği çalışmasında bu dönüşümü on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra başlatmaktadır. Ev emeğinin dönüşümünü Cumhuriyet öncesi, Cumhuriyet dönemi ve günümüz küresel ekonomi etkisi altında değerlendirmektedir. Kapitalizm öncesi Osmanlı toplumunda ev kölelerinden, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde hizmetçi olarak kullanılan evlatlıklardan, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla gündelikçilerden ve ileri kapitalizm koşullarında yabancı uyruklu bakıcı ve hizmetçilerden söz ederek ev emeğindeki tarihsel dönüşüm özetlenmiştir. Bu süreçte; konut biçimleri, ev gereçleri gibi maddi yaşamın dayattığı teknolojik ilerlemelerin yanı sıra, aile ilişkilerinin yeniden ve laik bir anlayışla düzenlendiği yasal değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Bir yüzyıl içinde ev hizmetlerinde köle kullanımından kaçak olarak çalışan göçmen kadın işçilere geçiş, büyük ölçüde siyasal yapıda ve üretim biçiminde gözlenen dönüşümler sonucudur. Ancak bütün bu değişim süreci içinde ev emeğinde toplumsal cinsiyete göre düzenlenen iş bölümünün aynı kaldığı görülmektedir (Özbay, 2012:116-17).

Ev içi işlerin değişmeyen boyutu toplumsal cinsiyetle ilişkili olduğundan ev işleri ücretli ve/veya ücretsiz yapılmasından bağımsız şekilde kadınlar tarafından yapılmaktadır. İşin kadınlar tarafından yapılıyor olması ve işyerinin ev içi alan olması ev hizmetlerinde çalışmaya ilişkin belirleyici niteliğin enformellik olmasına yol açmaktadır. Bu niteliği ile ilişkili olarak ev hizmetlerinde çalışanlar istatistiklere tam olarak yansımamaktadır, çoğu zaman çalışan olarak algılanmamaktadır ve istihdamda yasal korumalardan yoksun ve savunmasız olarak yer almaktadırlar (Erdoğan, Toksöz, 2013). Bu nedenle toplam kaç kişinin çalışmakta olduğu bilinmemektedir. Ancak TÜİK'in çalışanların iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımları dikkate alınarak ve bu dağılımda "ev içi çalışan personelin işverenleri olarak hane halklarının faaliyetleri" kapsamında bildirilen sayılardan yola çıkılarak ev işçilerinin sayısı hesaplanmaya çalışılmaktadır. 2013 yılı baz alınarak yapılan bir hesaplama çalışmasının sonuçlarına göre 153 bin 590 kişi ev içi alanda çalışmaktadır. Ancak verilen bu sayının gerçeği yansıtmadığının da altı çizilmektedir (Toksöz, Memiş ve Dedeoğlu, 2014:21) Ev işçilerinin sayılarının yıllar içinde arttığı, ev işçilerinin %90'ı aşkın bir bölümünün kadın olduğu da söylenebilir (Erdoğan, Toksöz, 2013).

Çalışma yerinin ev olması enformel çalışma ilişkilerinin kurulmasının ve

geliştirilmesinin hem nedeni hem de sonucu olmaktadır. Ev hizmetlerinde çalışanlar bir yandan “işçi” olarak, bir sözleşme ilişkisi içindeyken, öte yandan, bu sözleşmenin konusunun “ev işi” olması nedeniyle, işverenle “mahremiyet benzeri” bir ilişki kurulmaktadır (Akalın, 2014:30). Böyle bir durumda, hangi durumda hangi kuralların uygulanacağı, ilişkinin nasıl bir yapıda kurulacağı ve her iki taraf için de ne tür söylemsel ve pratik stratejilerin geliştirileceği, her bir özgül vaka için yeniden belirlenmek zorundadır (Bora, 2005:74). Ev içi işlerinin karmaşık doğası nedeniyle, bir istihdam biçimi olmanın ötesinde, toplumsal/kişisel bir ilişki olarak görülmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir (Bora, 2005; Özyeğin, 2004; Kalaycıoğlu ve Tılıç-Rittersberger, 2001).

Ev içi alana kimin girebileceği kararı “güven” ilişkisi dolayımı ile verilen bir karar olmaktadır. Güven ilişkisini kurmanın en kolay ve güvenilir yolu ise “tanıdık referanslarını” kullanmaktır. Ev hizmetlerine talip olan kadınların da “formel iş beklentilerini” karşılayacak eğitim ve sertifikalarının çoğu durumda olmaması onları da enformel ağları kullanarak iş bulmaya zorlamaktadır. İşveren için ev içi alana girebilecek güvenilir birisini bulmak ve çalışan için de güvenle çalışılabilecek bir ev ortamı bulmak enformel ağların kullanılmasına neden olmaktadır (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç 2001, Suğur vd. 2008, Fidan ve Çağlar Özdemir 2011).

Ev içi işlerin enformel niteliği çalışma ilişkilerini de belirlemektedir. Ev içi işlerde çalışan kadınlar ailenin bir üyesi gibi görülmek istemekte ve bir başkasının evinde “onun hizmetçisi gibi” görünmeyi istememektedirler. Akrabalık terimlerini seçmeleri, iş uyuşmazlık ve tartışmalarını aile içine benzeterek normalleştirmeleri, ücret dışı katkıları önemsemeleri (hediye alınması, doğum gününe davet edilme, işveren tarafından bir abla-anne olarak görülmenin onuru) ve tüm bunlarla “çalışmayı anlamlandırıyor” olmaları önemli hale gelmektedir. Ayrıca bu durum, ev içi alanda yani diğerinin mahrem alanında daha rahat çalışmayı da olanaklı kılmaktadır. Başkasının evini “kendi evi gibi” yaparak yabancılaşma duygusunu da hafifletebilmektedirler. Çalışmaya ilişkin böylesi talep ve beklentiler, resmi iş bulma yollarını tercih etmemeye ve iş ilişkilerinin netleşmemesine de neden olmaktadır (Kalaycıoğlu, Rittersberger-Tılıç, Çelik 2015)⁴.

Samsun Romanları

Samsun merkezinde Yavuz Selim ve TOKİ 200 Evler olmak üzere iki ayrı mahallede yerleşik olarak yaşayan Romanlar, aslında kentin uzağında değillerdir ve epey eski yerleşim öyküleri vardır. 1920'lerin ortasında Selanik-Kavala-Drama civarlarından mübadele ile Türkiye'ye getirilen ve Samsun'a yerleştirilen Romanlar

⁴ Bu bulgular, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü tarafından İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansının (SIDA) mali desteğinde, Dünya Bankası ile ortaklaşa olarak "Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Projesi" kapsamında desteklenmiş olan “**Bakım Sektöründe Kayıt-dışı Kadın Emeğinin Farklı Aktörleri ve Boyutları**” isimli proje raporundan alınmıştır.

yaklaşık 80 yıldır kentin yerleşik topluluklarındandır ve Samsun'un hem merkezinde hem de Tekkeköy, Bafra ve Çarşamba ilçelerinde yaşamaktadırlar. Resmi olmayan rakamlara göre Samsun'da 16.000 civarında Roman yaşamaktadır (Koç, Huntürk ve Üstünel 2011), ancak görüşülen Romanların bir kısmı bu sayının 30.000 civarında olduğunu söylemektedir.

Romanlar, dört kuşaktır Samsun'da yaşamaktadırlar. Bu haliyle Samsun'un özellikle kent merkezinde yaşayan Romanlarından, bir kentin yerleşimcilerine sunduğu eğitim, sağlık, düzenli iş, sermaye birikimine bağlı olarak ticaret gibi göstergelerde üst sıralarda yer alması beklenebilir. Ancak gözlemler ve yapılan görüşmeler bunu teyit etmediği gibi, Romanların bu kadar uzun süreli yerleşikliklerine rağmen bir türlü periferden çıkıp merkeze gelememişlerdir. Genel olarak bakıldığında Samsun merkezinde yaşayan Romanların iş piyasasına önceki kuşakların yaptığı işler üzerinden dahil oldukları ve bu dahil oluşu bir türlü aşamadıkları görülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Roman kadınların enformel iş piyasası deneyimleri ve bu piyasa içinde var olma biçimleri onların tanıklıkları kullanılarak irdelenecektir. Bu tanıklıkları araştırabilmek için niteliksel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Niteliksel araştırma bireyler, süreçler ve olgular hakkında; deneyimlerin, davranışların, faaliyetlerin tanımlandığı; niyetlerin, isteklerin, değerlerin, fikirlerin içinde yer aldığı; duyguların, hislerin yansıtılabildiği; bilgilerin, inançların, kanaatlerin ayrıntılı bir şekilde aktarılabildiği araştırma yöntemidir. Bireyin içinde yer aldığı koşullara, sosyal olguların bağlamsal özelliklerine, tarihsel, sosyal, mekânsal varoluşlara ve simgesel anlam dünyasına duyarlı, esnek bir yöntem anlayışı ve doğrudan alıntılarla oluşturulan nitel veriler araştırmacının kendi sözcüklerinden çok, araştırılanın ifadesindeki asıl anlamı kavrayabilme olanağı sunmaktadır (Kümbetoğlu, 2005). Bu olanaklardan yararlanabilmek amacıyla niteliksel yöntem ve yöntemin tekniklerinden olan derinlemesine görüşme kullanılmıştır. Araştırma kapsamında evlere temizliğe giden 20 Roman kadınla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın saha aşaması Haziran-Eylül 2015 tarihleri arasında iki sosyolog tarafından gerçekleştirilmiştir.

Görüşmelere başlanmadan önce mahalleye gidilmiş, mahalle sakinlerine çalışmanın amacı anlatılmış ve genel kabul alınmıştır. Mahalleye girebilmek amacı ile anahtar kadın belirlenmiş ve diğer kadınlara ulaşabilmek amacı ile kartopu tekniği kullanılmıştır. Anahtar kadın, araştırmacılardan birisinin evine 3 yıldır gelmekte olan temizlikçi kadın olmuştur. Bu kadına çalışmanın amacı anlatılmış ve onun girişimi ile mahalleye gidilmiş ve diğer kadınlara erişim sağlanmıştır. Görüşmelerde standart akışı sağlayabilmek amacı ile esnek bir görüşme formu belli başlıklara dikkat çekecek şekilde hazırlanmıştır. Görüşmeler izin alınarak kayıt edilmiştir. Saha çalışmasının ardından görüşmeler çözümlenmiş, kişiler anonim hale

getirilmiş ve değerlendirilmeler tematik analiz tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışma niteliksel olduğundan çalışma bulgularının Samsun kent merkezinde yaşayan bütün Romanlara genellenmesi uygun olmayacaktır. Öte yandan çalışma süresince hem kayıtlı yapılan görüşmeler hem de mahalle sakinleri ile yapılan kayıtsız görüşmeler, gözlem ve sohbetlerden ayrıntılı ve zengin bilgi elde edilmiştir.

Görüşülen Kadınları Tanıtıcı Profil Tablosu:

Yaşı	Eğitimi	Çocuk Sayısı	Koca işi
49	Okur-yazar değil	5	Koca ölmüş
32	İlkokul	3	Eczanede çalışıyor
35	İlkokul terk	4	Şoför
33	İlkokul	3	Ecza deposunda kurye
28	İlkokul terk	4	Kasap
45	İlkokul	3	Ayakkabı Boyacısı
31	İlkokul	2	Hastabakıcı
27	Ortaokul terk	2	Pazarcı
30	İlkokul terk	3	Belediyede çöpçü
45	İlkokul terk	3	İşsiz
21	Ortaokul Mezunu	1	Seyyar Satıcı
50	Okur-yazar değil	4	Koca ölmüş
33	İlkokul	3	Seyyar Satıcı
40	İlkokul terk	3	Badanacı
30	İlkokul	4	işsiz
28	İlkokul	2	Kurye
38	İlkokul terk	3	Pazarcı
41	İlkokul terk	4	Bakkal
35	İlkokul	3	Badana-Boya işleri
32	Ortaokul terk	2	Hırdavatçı

Bulgular ve Tartışma

Belirli İşte Kümelenme: Enformelin Oluşumu ve Dahil Oluş Süreçleri

Samsun'da yaşayan Roman kadınlar 1950'li yıllardan buyana evlere temizliğe gitmektedirler. Ev içi alanda yapılan temizlik ve bakım işlerinin genel olarak enformel ağlarla olanaklı olduğu bilinmektedir. Kadın çalışmasının çok sınırlı olduğu 1950'li yılları dikkate alarak ve ev içi alana, ailenin mahrem alanına girebilmenin güçlükleri ve Romanlara ilişkin önyargılar birlikte düşünüldüğünde bu işin Roman kadınlar tarafından yapılıyor olması incelenmeye muhtaç bir konu olmaktadır.

Mübadele sonrası Samsun iline gelen Romanlar yapabilecekleri her işi yapmaya çalışmışlardır. O vakitler ve nerede ise 2000'li yıllara kadar Samsun ekonomik hayatında önemli olan tütün Romanların hayatlarında da yer almıştır. Romanların tütün işine girişleri çoğunlukla “mevsimlik tarım işçiliği” şeklinde olmuştur. Özellikle hasat döneminde tütün kesilmesi, tütün dizilmesi işlerinde çalışmak için tüm aile tütün ekiminin yapıldığı Bafra, Tekkeköy ilçe ve köylerine geçici göç ederek bu işe katılmışlardır. Tütün işinin tüm ailece yapılabilmesi, tütün tarlalarında kentsel alanda olan giderlerin (kira gibi) olmaması bu geçici işe katılmalarına neden olmuştur. Bu sayede 1-2 ay çalışarak toplu para elde etmek mümkün olmuş; ev yapımı, düğün, toplu para gerektiren giderlerin karşılanabilmesi için yaşama tutunma stratejisi olarak uzun yıllar işletilmiştir. Ancak tütün hasadının yılın 1-2 ayını kapsamaması ve diğer sürelerde kentsel alana dönmeleri yılın geri kalan büyük bölümünde de işler aranmasına neden olmuştur. Bu süreçte erkekler çoğunlukla hamallık, at arabacılığı işine dahil olmuşlar, az bir kısmı ise müzisyenlik yapmıştır. Mevsimlik tütün işinde tüm aile üyelerinin sürece katılabiliyor olması ama yılın geri kalan sürelerinde erkeklerin düşük ücretli/geçici işler yapmaları ailenin geçimini sağlamaya yetmemiştir. Bu nedenle kadınlar şehrin merkezinde hali vakti iyi olan ailelerin evlerine “ekmek ve yiyecek istemek” için gitmeye başlamışlardır. Bu evlere temizliğe gitme hikâyesinin başıdır.

Roman kadınlar ev içi alana girişlerinin hikâyesini biraz utanarak başlatmaktadırlar. 49 yaşında olan Meryem annesinin ve babaannesinin evlere temizliğe gittiğinin hikâyesini şöyle anlatmaktadır. Babaanne “ekmek ve yiyecek istemek” için şehir merkezindeki evlere gitmektedir. Zaman içinde aynı/benzer evlere gitmekte olan kadınlara (babaanneye de) ekmek-gıda yardımında bulunan kadınlar “ekmek dilenmek yerine neden çalışmadıklarını” sormaya başlamışlardır. Roman kadınlar, “iş bulamıyoruz, bulabilsek çalışırız, biz çalışkan kadınlarız” yanıtını verince çamaşırcılık işine girişleri başlamıştır. O vakitler otomatik çamaşır makinesi olmadığından elde çamaşır yıkamak için gündelikçi kadın tutulmaktadır. Önce dilencilik yoluyla iki kadın karşılaşmış ardından apartmanın/evin bahçesine (çamaşır yıkama), sonra merdiven temizliği ile binanın içine ve daha sonra ev içine girme şeklinde bir seyir izlemiştir. Bu kademeli süreç, ev içi alana girmeyi mümkün kılmıştır.

“Yalan yok şimdi, bizimkiler eskiden ekmek dilenmeye giderlermiş. Eskiler anlatırlar az gitmişler ama gitmişler. Soradan da çamaşır yıkamışlar, merdiven silmişler öyle öyle olmuş” (49 yaş, okumamış, 4 çocuklu, eşi ölmüş).

“Babaannemle merdiven temizliğine gittiğimde 10 yaşındaydım herhal. Babaaanem cam sildirmek için benim eteğimin belinden tuttu yukarı tarafı silmemi söyledi. Çok korktum, düşecem diye, babaannem korkma ben seni tutuyorum dedi... Sonra tutma artık babaanne dedim ben kendim yapabilirim” (45 yaşında, ilkökul terk,3 çocuklu, kocası işsiz).

Elbette Roman kadınların bu alanda kalıcı olabilmeleri kolay olmamıştır. Başlangıçta Romanlara ilişkin tüm önyargılar kadınların karşısına çıkmış ancak babaanne ve anneannelerin “çalışkan, iyi temiz” olmaları, “hırsız olamamaları” ile sürekli hale gelmiştir. Ancak her kuşakta ve her yeni kadının işe katılımında evlerin “hanım”ları tarafından deneme devam etmektedir. Halı altına para koymak, çok tedbirli olmak ve risk almamak için enformel ağları işletmek devam etmektedir.

“14 yaşında ev temizliğine gittim. Kadın bi yere para koymuş beni sinayacak. Ben dosya sandım onları, sildim gene yerine koydum. Altın da koymuş oralara gene sildim yerlerine koydum. Sonra o eve her ay bir sefer gittim, ilk o sefer para kazandım. Çok sevindim, şükrettim, artık aç kalmam dedim. Aldığım paraları anneme verdim. Ne kadar çalışırsan çalış elde para kalmıyor” (49 yaş, okumamış, 4 çocuklu, eşi ölmüş).

Roman kadınların işi haline gelen ev temizliği yıllar geçmesine rağmen devam etmiştir. Bu devamlılığın sağlanması Roman kadınların kızlarını ve gelinlerini çok erken yaşlarda kendi gitmekte oldukları evlere götürmeleri ile mümkün olmuş ve halen sürmesini sağlamıştır.

“Çalışmak istesem, iş bulamam. Ev temizliği yaparım. Lokantada bulaşık filan yıkarım. Okulda azcık bilgisayar öğrendim(...)Eşim şimdi asker, kaynanam bana bakmak istemedi. Şimdi anne babamlayım, eşim geldikten sonra belki gideriz. Onlar bana bakıyor. Okumadığım için pişmanım, hemşire olmak isterdim, kızımın da okumasını isterim. Annem çalışmadığı için paramız pek olmazdı. Para çok gerekli.. Kayınvalidem beni de işe götürürdü ama parayı o alırdı, kızımın ihtiyaçlarına harcardı”(21 yaş, Ortaokul mezunu, 1 çocuklu, kocası seyyar satıcı)

Evlere temizliğe gitme işinin Roman kadınların işi haline gelmesi iki farklı dinamiğin kesişmesi ile mümkün olmuştur. İlk dinamik; literatür bölümünde tartışılan etnik niche kavramı ile ilişkilidir. Roman kadınlar belirli bir güven ilişkisi geliştirdikleri ve düzenli gitmekte oldukları evleri kızlarına ve gelinlerine devir etmişlerdir. Bu devir, Roman kadının yaşlanması, çocuklarının büyümesi, sağlık sorunları gibi nedenlerle olmaktadır. Bunun dışında ev temizliği işinin kendi aile üyelerine aktarılması düzenli gidilen, belirli bir memnuniyet ve güven ilişkisi geliştirilmiş olan evlerin hanımlarının diğer kadınlara sağladığı referans sistemi ile desteklenmiştir. Böylece ikinci dinamik devreye girmektedir. Ev içi alanda temizlikçi ve/veya bakım işlerine talep olması durumunda formel yolları değil enformel yolları tercih eden talep boyutu, bu dinamiği işler kılmaktadır. Ev içi alanın özel ve mahrem olması, profesyonel yollar yerine tanıdık-bildik-güvenilir yakın çevrenin devreye sokulması ile ilgilidir. Ev içi alanda bir çalışan istihdam etmek için bu yolların kullanılıyor olması yani hem çalışan hem de işveren için enformel kanalların kullanılıyor olması çalışmakta ve işin nesilden nesile aktarımı sağlanmaktadır.

“Ben bu gittiğim kadına 11 yıldır gidiyorum, her şeyini bilirim o da benim her şeyimi bilir. İşim biter, dur bir kahve iç öyle gidersin der, kahve yaparım içeriz birlikte. Kaynanamla gittik ilk, artık sen gel bana dedi yıllar önce.”(30 yaş, ilkökul terk, 3 çocuklu, kocası belediyede çöpçü)

Enformel kanallarla ev içi alanda temizlikçilik işinin bulunuyor olması Roman kadınları çoklu boyutlarla etkilemektedir. Böylesi bir referans sistemi ile işin bulunması ve sürdürülebiliyor olması ve diğer kuşağa aktarılabilmesi için kadınların yapması gereken çok şey vardır. Öncelikle temizlik işini iyi bilmek gerekmektedir. Temizlik için gidilen kadınların evini iyi temizlemek, onların beklenti ve isteklerini iyi yanıtlamak gerekmektedir. İş iyi yapmak, temiz, güvenilir ve sorun yaratmayan bir çalışan olmak gerekmektedir. “Abla kadınların” güvenini kazanmak her şeydir.

“Eve gelirim kendi evim gibi, açarım müziğimi başlarım temizlik yapmaya, bilirim ablanın neyi, nasıl istediğini, ütüsüne çok meraklı olduğunu. Bana güvenir anahtarını verir, evini teslim eder.”(33 yaş, ilkökul, 3 çocuklu, kocası seyyar satıcı)

İş Nasıl Öğrenilir?

İş, anneden, kayınvalideden ve evlerin hanımlarından öğrenilmektedir. Tüm öğrenme süreci pratik uygulamaya dayalıdır. Ev temizliğine giden anne-kayınvalide ile 10-11 yaşlarından itibaren başlayan “uygulamalı-staj” ile öğrenilmektedir. Hangi bezin nerede kullanılacağı, halının neyle silineceği, yüksek camların nasıl silineceği, yemeğin nasıl yapılacağı, sofranın düzeni, ütü, ev içi gereçlerin özellikle elektronik olanların nasıl kullanılacağı bu stajda öğrenilmektedir. Bu staj genellikle 1 yılda tamamlanmaktadır. 13-14 yaşında tek başına bir evin temizliğini yapabilecek duruma gelmek ve buna bağlı olarak çalışmaya başlamak ve günlük para kazanmak önemli etkiler üretmektedir. Genç kızların daha çocuk denilebilecek yaşta para kazanmaya başlıyor olmaları onların yetişkinlik hayatını çabuklaştırmaktadır. Bir evin temizliğini tek başına yapmak ve bu işten “bir yetişkin gibi ücret almak” çocukluk dönemini bitirmektedir. Para kazanmaya başlayan “çocuk-kızlar” yetişkin gibi davranmaya başlamakta ve bu evliliği çabuklaştırmaktadır. Görüşülen kadınların tümü 14-17 yaşları arasında evlenmişlerdir.

“İlk ben temizliğe kaynanamla gittim. 14 yaşındaydım, kaynanam bana gösterdi ben yaptım, o siliyordu ben arkasından kuruluuyordum. İlk eve girince yastıkları havalandır bir tarafa diz derdi. Düzenli iş yapmak lazım derdi. Hala öyle yaparım ben” (30 yaş, ilkökul, 4 çocuklu, kocası işsiz)

“Ben evlenince teneke mahallesine gittim. Kalabalık kaldık bir zaman. Kaynatam biz gülünce bile kızardı. Ayrı evlerde kaldım önce...(..) kocam askere gidince gene kaynatamlarla kaldım. Temizliğe gittim. Kocam askerden gelince o da çalışırdı az az idare ettik. Çocukları büyük okullara gönderemedik. Para yoktu. 4 kız içinden birini gönderebildim. 5 ten diploma

aldı. En büyükleri 2 tane okula gitti öğrenemedi. Beşten çıkanlar da öyle yalandan okudu (...)Tütüne giderdik ama çocuklar filan perişan olurduk. Pislikten çok çektik. Para azdı. Köy de bura da aynıydı. Ekmeğe para her şeye para, boğaz tokluğuna çalışırdık. Kocam devlet işine giremedi. Sigorta yoktu. Sigortasız çalıştık. Kocamın da benim de okumamız yoktu. Onun okuması olsa ben sürünmezdim. Yeşil kartım var. Okuma yazması olsaydı belki girerdi ama kıymetsiz. On sene sağda solda çalıştım ama sigorta yapmadılar. Kimsen yoksa sigortalı çalışamıyorsun” (80 yaş, okur-yazar değil, 4 çocuklu, eşi ölmüş).

Şu anda 32 yaşında olan Ayşe 11 yaşından beri temizliğe gitmektedir. Haftanın 6 günü çalışmaktadır ve haftanın 3 günü aynı eve 8 yıldır gitmektedir. Bu evdeki “işveren abla kadın”dan çok şey öğrenmiştir. Gidilen ev ağır bir evdir; Ayşe'nin ifadesi ile “valinin karısının yemeğe geldiği” bir evdir. Abla işveren kadın, Ayşe'ye meze yapmaktan sofraya düzenine kadar her şeyi öğretmiştir. Artık bu işlerin tümünü yapabilmektedir. Bu ona inanılmaz bir özgüven vermektedir. Abla kadın, sadece ev temizliği ve sofraya düzenini değil hayata ilişkin Ayşe'nin bilmediği pek çok şeyi de öğretmiştir.

“Geçen bir yemek vardı ablanın evinde. Ben sofrayı kurdum, yemekleri yapmıştım zaten. Çıkacam, dur sende otur bizle yemeğe demez mi? Yok abla, benim işim var gideyim dedim ama ısrar etti. Oturdum ben de yemeğe, ney nasıl yenir, çatal-bıçak biliyorum görmüşüm onlardan. Çatal bıçakla yemeye başladım. Yemek yerken S. Abla kızına dedi ki Ayşe bizim Fatma'dan (komşusu kadın) daha iyi yapar bu işleri diye. Ben de gururlandım”(32 yaş, ilkokul, 3 çocuklu, kocası eczanede çalışıyor).

Halime 14 yaşında ilk kez annesi ile temizliğe gitmiştir. Orada annesine yardım ederken ütü yapması istenmiştir. Halime ilk kez ütü yapacaktır, nasıl yapılacağını bilmemektedir ama bunu utandığı için söyleyememiş ve bilmeden yapmaya çalışmıştır. Ama evin hanımı bunu fark etmiş ve Halime'ye bir gömleğin nasıl ütüleneceğini, neresinden başlanacağını uygulamalı olarak göstermiştir. Halime artık çok iyi ütü yapmaktadır. Takip eden günlerde temizlik işinin diğer inceliklerini de öğrenmiştir, artık bir evi dip-bucak nasıl iyi temizleyeceğini bilmektedir. Ancak iş ve işin incelikleri çoğunlukla kendisinden memnun olunan ve düzenli temizliğe giden anne-kayınvalide tarafından öğretilmektedir. Bazen gerçek hayatı, gerçek temizliği bilmeyen işveren kadınlar vardır mesela ‘halı öyle silinmez böyle silinir ben internette araştırdım’ diyen kadınlar vardır ama çoğunluğu Roman kadınların temizliği bildiğini, onlara güvendiği için onlarla çalışmaya devam eden kadınlar olduğundan sorun yaşanmamaktadır. Enformel ağlar zaten bunun için işletilmektedir.

“...işime karışılınca hoşuma gitmez. Bazı kadınlar var başında bekler, seni kontrol eder. Bir gün dedim “abla Allah aşkına git öbür odada dur. Ben, sen

karişınca yaptığımı da yapamıyorum. Ben bu işi yıllardır yapıyorum, halıyı silmek için şampuanın, bezin varsa başka bir şeye gerek yok. Tamam dedi, gitti öbür odaya, sonra geldi inceledi halıyı, ‘evet güzel olmuş’ dedi”(35 yaş, ilkokul, 3 çocuklu, kocası şoför).

“Ne Kaynanalı ne Kaynanasız!”

Dört kuşaktır işin aktarımını olanaklı kılan, Roman kadınların yaşam döngüsüdür. Bu döngü anneden-kayınvalideden işin devir alınması ile başlamaktadır. Bu genellikle 10-12 yaşlarında kız çocuklarının anneleri ve/veya çok yakın akraba diğer kadınla birlikte işe gitmeleriyle başlamaktadır. İş devir edecek kadınların kız çocuklarını yanlarında götürmelerinin iki temel amacı vardır. İlk amaç, yapılan işin zorluğunu kız çocuklarına göstermek, temizlikçi olmanın güçlüklerini görmelerini ve böylece daha iyi işlere heves etmelerini ve özellikle eğitimlerine daha fazla sarılmalarını sağlamaktır. Ama sonuç pek öyle olmamaktadır. Annesinin yanında işi öğrenen kızlar kısa süre içinde kendi çalışabilirliklerini sağlamaya başlamakta ve hızla okuldan kopmaktadırlar. Kendisi çalışmaya başlayan kız, evlenmektedir. Ya da erken evlenen kızlar kaynanaları aracılığı ile bu işe başlatılmaktadırlar. İkinci amaç ise ilk amacının işlememesi durumunda devreye sokulacak olan amaçtır. Yani okumayan, okuldan ayrılan kızlar bir iş öğrenmiş olacaklarından çalışabileceklerdir.

“Beni kaynanam ilk işe götürdüğünde çok utandım, hiçbir yere oturamadım, yemek yiyemedim, kaynanam bana sen şimdi bu halıyı sil dedi gitti, ben de halıyı siliyorum, çok islatmışım halıyı, kaynanam kızdı bana, sonra balkondan astık kuruttuk biraz halıyı akşam gidene kadar. Şimdi ne zaman halı silsem, o zaman ne kadar korktuğum aklıma gelir, şimdi en sevdiğim şey halı silmektir. Çok kısa zamanda kaynanamdan çok daha iyi yaptım işlerimi. Gittiğim gaciler de söyledi öyle.” (33 yaş, ilkokul, 3 çocuklu, kocası ecza deposunda kurye)

Türkiye’de yapılan çalışmalar evlenme ile ücretli işten çekilme arasında ters yönlü ilişkiyi göstermektedir. Ancak Roman kadınlar evlendikleri vakitte işlerini bırakmamaktadırlar. Çocuklu kadın olarak işi sürdürebilmenin tek olanağı ise kayınvalide ile birlikte yaşamaktır. Bu koşullar altında genç gelin ev temizliğine gitmeye devam etmekte, kayınvalide de evde kalarak çocukların bakımını üstlenmektedir. Bu hizmeti için gelinin günlük gelirinden para almaktadır. Gelin, çocuklarının büyümeye başlaması ve artık kayınvalideye olan gereksinimin azalması ile kendi evine çıkma pratiği geliştirmektedir. Böylece kendi evine çıkan kadın büyüyen kız çocuğunu yanına almaya ve onu potansiyel çalışan haline getirmeye devam etmektedir.

“Kaynanam beni çok döverdi, kocamı doldurur onun da beni dövmesini isterdi. Erken evlenmek demek bir tek koca derdi değil aynı zamanda da kaynana derdi çekmek demek. Kaynana kaynayan –fokurdayan- su, hiç bitmez derdi. Para kazanınca ayrı evde çıkmayı da istemez, oğlunu da

yanında göndermek istemez. Ben çok mücadele ettim, ayrı eve çıkmaya, hem kocama hem kaynanama karşı. Annem de bana yardım etmedi, çocuklarına ben bakarım demedi”(45 yaş, ilkokul, 3 çocuklu, kocası ayakkabı boyacısı).

Anne olmaya rağmen ücretli işten çekilmemenin bedeli/imkanı hiç çekirdek aile ol(a)mamaktır. Böylesi bir iş devri, çalışan kadınların çocuklarına geniş aile içinde bakılması aynı zamanda Roman kadının yaşlılık sigortasını üretmekte ve bu döngü çocuk-yaşlı bakımını birlikte yaşayarak olanaklı kılmaktadır. Ayrıca bu döngü kadınların erken evlenmesi, çocuk-işçi olmalarına da kaynaklık etmektedir. Bir yandan kadınların erken anne olmaları diğer yandan küçük yaşta çalışmaya başlamaları Roman çocukların kayıvalide gözetiminde ve mahalle ortamında büyümelerine neden olmaktadır. Böylece aile ekonomik birim haline gelmekte; yaş ve cinsiyete bağlı farklılıklar azalmakta, çocukluk süresi kısalmakta, yetişkinlik çabuklaşmaktadır.

“Ayrı eve çıkmayı ben 15 sene sonra başardım ama yine çocuklarıma kim bakacak ben işe gidince, kaynanam. Para veririm ona, o da çocuklarıma bakar. Ama yemek filan, temizlik kesinkes yapmaz.”(45 yaş, ilkokul terk, 3 çocuklu, kocası işsiz)

“Kaynanamdan ayrıldım, nasıl ayrıldım ama, kocama yalvar yakar. Para kazanıyorum, kiraya çıkarız diye. Kocam oralı olmadı. Niye kiraya çıksın, anasının evinde o rahat. Ben görüyorum bütün eziyeti. Kaynanam da dedi, giderseniz bir daha da alman sizi. Ne yaptım ne ettim çıktım ayrı eve. Kocam da belediyeye işe girdi çöpçü olarak. Geçiniyoruz, ama çocuklar küçüktü kaynanam bakardı kim bakacak. Onun da bakması, mahalle de göz kulak olmak işte. Çocuklara para veririm, mahalleden alır bir şeyler yerler. Kaynama da bakma parası veririm tabii.” (30, ilkokul terk, 3 çocuklu, kocası belediyede çöpçü)

Enformelitenin Kısır Döngüsü

Görüşülen kadınlar, kuşaklar boyu aynı sektörde ve aynı nitelikte işleri yapıyor olmalarını eğitimle ilişkilendirerek açıklamaya çalışmaktadırlar. Çocukların eğitimden kopmaları bu süreci başlamaktadır. Kadınlar çocuklarının eğitimden kopmalarının temel nedenini eğitim kurumlarında yaşanan ayrımcılık ile açıklamaktadırlar. Eğitim kurumlarında ve eğitim sürecinde maruz kalınan dışlanma hikayeleri kadınlar tarafından defaten vurgulanmıştır.

“Ne zaman okula çocuğa bakmaya gitsem, bir şeyini unutuyor filan verecem, sınıfa git bir bak, Roman çocuklar hep arka sıralarda oturuyor, öyle boyları da uzun değil bizimkilerin, ama hep en arkada otururlar, öğretmenler onları öyle oturtur demek ki, arkada kalır öyle işte o çocukta.” (28, ilkokul terk, 4 çocuk, kocası kasap)

Eğitim sistemi içindeki dışlama pratikleri, geniş aile şeklinde yaşama ve ebeveyn kontrolünün zayıf olması pratikleri ile birleşmektedir. Böylesi bir döngünün oluşmasının çok önemli bir nedeni ise hem kadınların hem de erkelerin çoğunlukla enformel sektör işlerinde yer almaları ile ilişkilidir. Enformel işlerde çalışan olmak, sadece sosyal sigorta sistemi ve bununla ilişkili olarak emeklilik sisteminin dışında kalmak demek değildir. Enformel işler, yaşamın örgütlenmesi ve beklentilerin oluşması üzerinde de çok önemli etkilere sahiptir. Emeklilik sisteminin dışında kalmak geleceği-yaşlılık yıllarını çocuklar aracılığı ile üreten bir sistemin oluşturulmasına neden olmaktadır. Evlenerek kayınvalide ile yaşamaya başlayan yeni çift aslında kayınvalidenin yaşlılık sigortasını sunmaktadır. Enformel çalışma koşulları yeni kurulan ailenin kendi sigortasını aynı şekilde sağlayabilmesi için de kızların erken çalışma hayatına atılması gerekmektedir. Ayrıca bu enformelite “günlük yaşamayı” üretmektedir. Uzun erimli borç ilişkisine giremeyen kadınlar kazandıkları ücreti sadece günlük hayatın yeniden üretilmesi için harcamaktadır. Çocuklara bakan kayınvalideye para vermek, haftanın 6 günü uzun saatler çalışmaya gittikleri için çocukların gereksinimlerini karşılayıcı harçlık vermek ve hayatta kalmak için elde edilen günlük gelir harcanmaktadır. Yarın işin olup olmayacağı, sağlık durumunun buna izin verip vermeyeceği belli değildir. Bu koşullar yaşamın uzun erimli değil, günlük düzenlenmesine yol açmaktadır.

“Bir gün çalışırsın öbür gün çalışırsın sonra iş olmaz. İş olur sen hasta olursun, çocuğun hasta olur, gidemezsin, bugün alırsın bugün yersin, yarın iş de yok para da yok. Paranın hükmü olmaz, varken de olmaz yokken de olmaz. Biriktir parayı diyorlar bizim para da birikmez. Bizim paranın bereketi yoktur” (31 yaş, ilkökul, 2 çocuklu, kocası hastabakıcı).

Kadınların Kazanımları: “Kaynana Dırdırından” Kaçma Olanığı

Daha evvel yapılmış olan çalışmalar, ev temizliğine giden kadınların, çalışma koşullarındaki tüm olumsuzluklara karşın yaptıkları işin kendilerini ekonomik olarak güçlendirdiğini, kendilerinin ve çocuklarının kent yaşamına adapte olmasını, çocukların görece daha vasıflı ve gelirlili işler edinmesini sağladığını düşünmekte olduklarını göstermektedir (Bora, 2012; Anderson, 2000; Özyeğin, 2004; Kalaycıoğlu, Tılıç-Rittersberger, 1997). Evlere temizliğe gitmek Roman kadınlara ne kazandırmaktadır sorusu 4 kuşaktır gündelikçi olarak çalışan kadınlar için sorulması gereken bir sorudur.

Çok erken denebilecek yaşta ücretli çalışmaya başlamak kadınların öz güvenlerini arttırmaktadır. Bu iş sayesinde çoğunlukla kayınvalideleri ile birlikte yaşayan Roman kadınlar evden “kaçabilmektedirler”. Genellikle kalabalık aile ortamının olması, küçük evlerde yaşıyor olmaları ve yaşanan ağır yoksulluk, onları her gün işe gitmeye mecbur bırakmaktadır. Gittikleri evlerde çalışan olmayı sürdürebilmek için de ağır işçilik yapmaları gerekmektedir. Ancak çoğunlukla belirli

bir güven ilişkisinin geliştirilmiş olduğu evlere gittikleri için bu evlerde kendilerini özgür ve rahat hissetmektedirler. İş, bir tür hayattan ve güçlüklerinden kaçış olarak görülmektedir.

“Kayınvalide dırdırı yok, müziğimi açarım, evi temizlerim, dert yok tasa yok benim işyerinde” (27 yaş, ortaokul terk, 2 çocuklu, kocası pazarcı).

şeklinde ifade edilen bir tür yoksulluktan, çıkışsızlıktan geçici kaçış olanağı sunmaktadır. Özellikle belirli evlere uzun yıllardır gittikleri için bu evleri ve “hanım ablaları” benimsemişlerdir. Onlarla bazen konuşmak, dertleşmek iyi gelmektedir. Hanım ablalar onları dinlemekte hatta bazen akıl ve fikir vermektedirler. Sadece akıl fikir değil daha fazlasını da vermektedirler. Evini değiştiren kadınlar bazı ev eşyalarını ve giyilmeyen kıyafetlerini de vermektedir. Bazen okula başlayacak çocuğun kırtasiye gereksinimleri hediye olarak alınmaktadır. Bayramlarda ekstra harçlık verilmektedir. Bazen evde fazla olan yiyecekler verilmektedir. Hatta bazen işsiz kocaya iş bulunmaktadır. Ev içi alanda ücretli çalışan emeğin diğer emek formlarından farklılık gösterdiği bilinmektedir. Bora bu farkı “fazlalık” kavramıyla özetlemektedir (Bora, 2005). Ücrete ek olarak özel günlerde bahşiş ya da evdeki giyecek, yiyecek, eşya gibi şeyler vermek bu fazlalığı oluşturan ilk unsur olmaktadır. Çalışan kadının ev ve aile yaşamı ile ilgili sorunlarını dinlemek, akıl vermek, paylaşmak ise “mahremiyetin yükü” olarak tanımlanarak bu fazlalığın ikinci boyutunu oluşturmaktadır (Özyeğin, 2004).

“Abla-kardeş gibi olduk artık biz D. Ablayla. O bana kocasından dert yanar, ben ona kaynanamı, kocamı anlatırım. Birlikte ağlarız, birlikte güleriz. Geçenlerde gittim baktım hasta olmuş, kalkamıyor, işi gücü bıraktım, bir çorba yaptım, içirdim ona. Akşam kocası gelene kadar bekledim başında, yaşlı kadın korktum bir şey olur diye. Eve gittim ki bizimkiler uyumuş bile.” (40 yaş, ilkokul terk, 3 çocuklu, kocası badanaçı)

Toplumsal Cinsiyet Rollerinden “Kaytarmak”!

Kalabalık, kayınvalideli bir yaşamdan kaçış olanağı vermesi Roman kadınların ilk kazanımları gibidir. Ayrıca çalışıyor olmaları, para kazanıyor olmaları onları güçlü kılmaktadır. Çocuk bakımı ve her zaman olmasa da yemek pişirme işlerini kayınvalideye aktarmak onlara “toplumsal cinsiyete dayalı ev işlerinden kaçabilme” olanağı vermektedir. Bu kaçma halini, “kaytarma” olarak isimlendirmek doğru gözükmemektedir zira ev işlerini pazarlık yaparak karı ve koca arasında paylaşmak yerine kayınvalide üzerine atarak halletmeye çalışmaktadırlar. Para kazanıyor olmaları kocaları ile yeni bir anlaşma üretme olanağı sunmamaktadır. Kadınlar kocalarından böylesi bir beklentiye dahi girmemektedirler. Kocalar “bir işte çalışsın, para kazanabilsin ve dayak atmasın” yeterli olacaktır. Kayınvalide ile birlikte yaşamak, “koca dayacağının” temel nedenidir. Kayınvalideler oğullarını “kışkırtarak” onların fiziksel şiddet uygulamasını sağlayabilmektedir. Bu nedenle koca ile bu konulara girmek yerine kayınvalideye bir miktar para vermek, ev içi alanın

otoritesini ona bırakmak en kolay yol olmaktadır.

“Sabah çıkarım evden, akşam gelirim, kaynanayı çekmem, o niye öyle olmuş bu niye böyle laflarını duymam. Kocamda benden çok şey isteyemez, görür çalışırım. Ha yazık bu çalışır yardım edeyim demez, ama çocukları toplar eve gider. Kaynanama bırakır çocukları” (28 yaş, ilkokul, 2 çocuklu, kocası kurye).

“Mahalle’de işe gitmeyen kadınlar gün boyu dedikodu yaparlar, o ne yapmış, bu ne demiş? Ben sabah giderim, akşam gelirim, mahallenin haberlerini çocuklardan alırım. Bilmem” (38 yaş, ilkokul terk, 3 çocuklu, kocası pazarcı).

“Paramı Kazanıyorum, Başımda Da Patron Yok!”

Genellikle ilkokul ve altı eğitim düzeyinde oldukları, Roman oldukları için iş piyasasında daha iyi işler bulamayacaklarının farkındadırlar. Sahip oldukları eğitimle ve bundan da önemlisi Roman kadını olduklarından başkaca iş bulmaları nerede ise imkânsızdır. Genç kuşakta yine temizlik işi yapan ama bunu özellikle sağlık sektöründe –özel/kamu- temizlikçilik yapan kadınlar vardır ama bir yaygın değildir ikincisi ise kendi işleri daha iyidir. Kendi işlerinin sigortalı olmaması tek ve en önemli sorundur ama sigortalı, asgari ücretli işler de onlar için cazip gözükmemektedir. Cazip olmamasının ilk nedeni kendi yaşam biçimleri ile ilgilidir. Sigortalı-düzenli bir işi sürdürme yaşam pratikleri nedeni ile güçtür. Sağlık sorunları, çocukların sorunları, kayınvalidenin sağlık durumu, mahalle içi dayanışma (düğün, ölüm gibi) düzenli çalışan olmayı mümkün kılmamaktadır. Öte yandan bu nedenler Roman kadınların “yaşam mücadelesini” olanaklı kılmaktadır.

“Asgari ücretle bir atölyeye filan girsem, bir gün gel bir gün gelme sana kimse buna izin vermez. Bir gün idare eder ikinci gün kapının önüne koyar. Ama benim işim gücüm olur, çocuğum hasta olur. Ben her gün işe gidemem. Bir de ben işimi kendim yapıyorum, kimse bana onu yap bunu yap demez. Ama iş yeri olsa, başında bir patron, sürekli takip eder seni” (35 yaş, ilkokul, 3 çocuklu, kocası badana-boya işleri yapıyor).

Mahalle/Kadın Dayanışması

“Mahalle”, Roman kadınların hayatını hem mümkün kılan hem de olanaksız hale getiren bir alandır. Kadınların ücretli çalışan olabilmeleri mahalle dayanışması ile ilgilidir. Hem çocukların bakımı hem de yaşlılıkta kendi bakımlarını garanti altına alacak olan bu dayanışmadır. Kendilerinin belirttiği ve bu dayanışmanın aslında yaşamı olanaklı kılan bir unsur olduğu “Romanlarda hiç huzurevine giden olmaz, Romanlar hiç çocuklarını terk etmez bizde hiç yuvada, yetiştirme yurdunda kalan olmaz” şeklinde ifade ettikleri bir kuşaklararası ve mahalle temelli dayanışma vardır. Bu dayanışmanın temel aktörü ise kadınlardır. Kadınlar kızlarına ve gelinlerine verdikleri destek ile hem birbirlerine hem de yaşlılıklarına ilişkin yatırım yapmaktadırlar. Günlük ücretle temizlik işçiliği yapıyor olmaları, kendi çocuklarının

büyümeye başlaması ile ayrı eve çıkma istekleri de bu dayanışmayla olanaklıdır. Kiraya çıkılması, düğün yapılması, ölüm olması gibi durumlarda temizliğe gidemeyen kadınlar, giden kadınlarca desteklenmektedir. Bir bilezik vermek, biraz borç vermek, yemek pişirilmesi için yağ-soğan vermeye kadar sürekli bir yardımlaşmayı gerektirmektedir. Bu yardımlaşma resmi içinde erkekler pek yoktur. Bu ağları kuran, geliştiren, sürdüren kadınlardır.

“Bizde düğün olsun, cenaze olsun, hele de düğün, mahallede kalabalıklıkla yapılır. Gidecen ki senin düğününe de gelsinler. Bir de çocuğun kaçınsın veya severek evlensin, muhakkak düğün yapacan. Ben arkadaşlarım olmasa, eşim dostum, nasıl düğün yaparım, nasıl bu oturduğum evi alırdım. Ondan bir bilezik, ondan bir bilezik. Altın da artıyor ama, kadınlar demez bana hemen öde diye.” (41 yaş, ilkökul terk, 4 çocuklu, kocası bakkal)

Ne Kaybediyorlar?: “Sigorta Yok! Terfi yok!”

Öncelikle dört kuşaktır ücretli çalışan kadınlar olmalarına rağmen hiçbir kadın sigorta sistemine girememiştir. Dört kuşaktır çalışan kadınlar olmalarına rağmen hep ev içi temizlik işinde kalmışlardır. Ev içi alanda yapılan diğer işlere terfi edememişlerdir. Temizlikçilikten çocuk bakıcılığına geçememişlerdir. Bu etnik kimlikleri ile ilgili olmuştur. Evlerine düzenli gittikleri hanım ablaların çocuk-hastayaşlı bakımına ilişkin gereksinimlerinin olması halinde bir başka kadın istihdam etmiş ancak Roman kadınları bu işe “terfi” ettirmemişlerdir. Kendileri bu durumdan memnundur zira bakıcılık daha zordur, daha fazla sorumluluk gerektirmektedir. Ancak aslında bu biraz güçlerine de gitmektedir. Onlar Roman olduklarından, şiveli konuştuklarından çocuklarına Roman bir bakıcı istememişlerdir. Ev içi işlerin bir hiyerarşisinin olduğu ve bu hiyerarşi içinde en altta olanın temizlik işi olduğu bilinmektedir. Hatta temizlik işinin bile hiyerarşisi vardır. Bu koşullar dikkate alındığında hiyerarşinin en altında kalmışlar, dört kuşaktır bu işe sıkışmışlardır.

“Ablanın çocuğu oldu, kapıcının karısını çocuk bakıcısı olarak aldı. Evde iki kadın da zor oldu. Beni şikayet etmiş ablaya. Sonra beni çıkardı kadın işten. Şimdi arıyor gel yine diye ama gitmem artık.” (33 yaş, ilkökul, 3 çocuklu, kocası ecza deposunda kurye)

Çocuklar Bir Önceki Kuşağı Aşamaz!

Mahallede eğitim seviyesi genel olarak düşüktür. Erken evlenme yine Samsun ve Türkiye ortalamalarının üstündedir. Çalışan kadınların önemli bir amacı çocuklarının daha fazla eğitimde kalmalarını sağlamak ve onların formal işler bulmasının önünü açmaktır. Ancak anne çalışmasının kız ve oğullarının eğitimleri üzerinde etkileri çok sınırlı olmuştur. Ailenin ekonomik birim olması, yoksullukla mücadele için sürekli sıkı tutmak zorunda oldukları mahalle dayanışması ve haftanın 6 günü çalışmak, çocukları üzerinde etkilerinin sınırlı kalmasına neden

olmuştur. Kızları ve hatta oğulları eğitimde zorunlu aşamadan sonra kopmakta ve bunu erken evlenme izlemektedir. Roman kimliğine ilişkin önyargılarla mücadele edemiyor olmaları çocukları aynı sektörde ve en alt pozisyonda çalışmaya zorlamakta ve de bu önyargılar çocukların eğitimden dışlanmasına yol açmaktadır. Bu önyargılar kız ve oğlanların eğitimin getirisine olacak inançlarını azaltmakta, bireysel çabaların bu önyargılarla mücadele etmeye yetmeyeceği inancını pekiştirmektedir. Hal böyle olunca eğitimden kopma ve anne-babanın yaşam döngüsünü izleme kolaylaşmaktadır. Mahalle dayanışması yoksullukla mücadele edebilmek, ötekileştirme ile baş edebilmek için nerede ise tek yol olmakta ancak ve fakat bu dayanışma kız ve oğlanların yeni deneyimlere girebilmesini engelleyerek mahalle içinde güvenli yaşamı seçmek zorunda kalmalarına yol açmaktadır.

“Çok dedim kızıma, oğluma da. Okumazsanız olacağınız bu. Oğlumu imam-hatip lisesine yazdırdım, kaldı ilk sene. Bir daha gitmem diyor. Gideceksin dedim, bu sene tekrar gönderecem. Kızım ortaokulda şimdi. O da ortaokulu bitirip bir daha okula gitmem demeye başladı.” (45 yaş, ilkokul terk, 3 çocuklu, kocası işsiz)

“Para Kazanılır Ama Biriktirilemez!”

İşin enformel olması her zaman düşük ücretli olmasına neden olmamaktadır. Ev temizliği de bu kapsamda en düşük ücretli bir iş değildir. Ortalama günlük ücret 100 TL dir. Ancak enformel niteliği işin yarın olup olmayacağına belli olmaması, sağlık durumuna bağlı olarak sürdürülememesi ve geniş aile olarak yaşıyor olunması gibi nedenlerle birleşmekte ve kadının gelirinin günlük harcanmasına yol açmaktadır. Aynı şekilde kocaların işlerinin de çoğunlukla günlük olması uzun erimli projelerin geliştirilememesine yol açmaktadır. Yaşlıların sosyal sigortasının çocuklar olması evdeki bağımlı kişi sayısını arttırmakta ve buna bağlı olarak birikim yapabilme şansları düşmektedir. Bu durumu özellikle genç kadınlar dert edinmekte ve son zamanlarda kendi aralarında “para biriktirme grupları” oluşturmaktadırlar. Ancak bu bilinen altın günü niteliğinde değildir. Yani biraraya gelip, birlikte vakit geçirme, yemeli-içmeli toplantı şeklinde değildir. Ama birikim yapmayı olanaklı kılabilecek yollar aramaya başlamışlardır.

“Paramızın kıymeti niye yok? Çalış çalış o gün biter. Birikmez. Birikse bi ev almak isteriz. Ben dedim bu parayı biriktirecem, bir kavanoz yaptım, geliyorum işten o gün kazandığının bir kısmını içine atıyorum. Adam para soruyor yok diyorum. Biraz para oldu içinde. Sonra işe gidemedim, yok oğlana para lazım oldu, kavanozu tırtıklaya tırtıklaya bitirdik. Bizim paramız kazanılır ama birikmez” (27 yaş, ortaokul terk, 2 çocuklu, kocası pazarcı).

Sonuç

Dilemmanın Dilemması mı?

Samsun'daki Roman kadınların çalışma hayatı tecrübelerinin erken başlamış olması onlara neler kazandırmış ve neler kaybettirmiştir diye sorduğumuzda cevap; ne onunla ne onsuz şeklinde oluşmaktadır. Yoksulluk ve “Roman oluşla” baş edebilmenin bir yolu olarak kadınların evlere temizliğe gitmesi büyük bir olanak olurken diğer taraftan yoksulluğu ve “Roman oluşu” aştırmayan ve sürekli hale getiren bir engele de dönüştürmektedir. Bu arada kalış Roman kadınların çalışmasını su üstünde kalmak için tutulacak tek dayanak haline getirirken güvenli kıyılara ulaşmanın da engeli haline getirmektedir. Annelerin devir alıp kızlarına aktarabilmelerini ve temizlik işinde kalabilmelerini olanaklı kılan “etnik kümelenmeleri”, “etnik cezaya” dönüşmüş gibidir Belki en düşük ücretli iş değildir yaptıkları ama statüsü, saygınlığı, yükselme ve terfi olanakları, sosyal güvence ve örgütlenme hak ve olanakları açısından değerlendirildiğinde genç kadınların aşamayacakları engellerin üretilmesine yol açmaktadır. Roman kadınların ev temizliği işinde edinmiş oldukları tecrübeleri, Roman kimliğine yüklenen/atfedilen süzgeçlerden geçerek kısır döngü oluşturmakta, düşük yaşam standartları, düşük kaliteli eğitim, erken evlenme ve sonuç olarak yeniden ev temizliği işini üretmektedir.

Roman kadınların enformel iş piyasasına katılımları ve buna bağlı ekonomik hayatın üretilmesi ile sosyal hayatın üretilmesi arasında ilişki birlikte görülmeye çalışıldığında mahalle etkisi önemli olmaktadır. Mahalle, onun dışındaki yaşamda karşılaşılan her türlü güçlüğü hafifleten bir yerdir. Burada farklı olmak, diğerlerine uymak ya da diğerlerinin beklenti ve taleplerini karşılamak gerekmemektedir. Bu aynı zamanda dayanışma üreten, birlik duygusu veren de bir yerdir. Kuşaklar arası varolan dayanışmanın süreceğine olan inançları, ev temizliğinden alınan görece yüksek ama güvencesiz işle yaşamaya devam etmektedirler. Kadınlar gittikleri evlerde ekonomik ilişkiler geliştirmekte ve mahalleye dönünce ekonomik ilişkiden gelen gelir sosyal yaşamın yeniden üretilmesine aktarılmaktadır. Dolayısı ile ekonomik yaşamın üretildiği yer ile sosyal yaşamın üretildiği yer birbirine gelir anlamında bağlı ama sosyal anlamda bağımsızdır. Bu bağımsızlık, burada üretilen sosyal dayanışmaya inanmalarına ve mekâna sıkışmalarına yol açmaktadır.

Makalenin başında etnik grupların işlere dahil oluşları ve belirli işlerde yoğunlaşmalarını açıklamaya çalışan yaklaşımlar tartışılmıştı. Buna göre araştırma bulguları yeniden değerlendirilmelidir. Katmanlı/ikili iş piyasası vardır ve Roman kadınlar (hatta kocaları da) ikincil sektördedir. Beşeri sermaye açıklaması ile bakıldığında da Roman kadınlar düşük eğitilmiş ve becerilidir. Roman kadınların sosyal sermayeleri aile üyeleri, mahallenin diğer kadınları olmaktadır. Mevcut duruma bu yaklaşımlar dikkate alınarak bakıldığında Roman kadınların ev temizliği işinde olmaları açıklanabilmektedir. Ancak dört kuşaktır evlere temizliğe giden kadınların sektör içinde dahi terfi edemiyor olmaları bu açıklamalarla izah

edilemezdir. Bu Roman kimliğine eklenmiş negatif eklemelerle mücadele edemiyor olduklarını bu anlamda güçsüz kıldıklarını göstermektedir. Mekânsal olarak toplu halde yaşıyor olmaları ve buna bağlı sosyal ve beşeri sermaye birikimlerini açıklamak yapısal/sosyal sistemin pratik ve uygulamalarından bağımsız yapılamazdır. Bu kapsamda sosyal devlet uygulama pratikleri, ana etnik grubun tavrı, ayrımcılıkla mücadele edilmesini sağlayıcı yaptırımların olmaması birleşerek kadınların yaşamlarını biçimlendirmektedir. Bu nedenle kadınların enformel sektörün en altlarında sıkışma durumları yalnızca ne beşeri ne de sosyal sermaye ile açıklanamaz.

Roman oluşları onları güçsüz kılmış, geliştirilen sosyal ağ, Roman kimliği etrafında kurulmuştur. Yoksulluğun devir edilebilmesinde sadece sosyal ağlar değil aynı zamanda güç ilişkileri de etkili olmuş, Romanların güçsüzlüğü güç ilişkilerini kullanamamalarına neden olmuştur. Roman oluşa ilişkin önyargıların pekiştirildiği bir sıkışma alanı olarak evlere temizliğe gitmek değerlendirildiğinde ortaya çıkan şu olmuştur: Yoksul Roman Kadınların evlere temizliğe gitmesi yoksul oluş ile mücadele de bir mevzi olmuştur. Kadın oluş ve varolan toplumsal cinsiyet rolleri baskısından kaçmalarına kısmi imkan sunmuştur. Ancak yoksul Roman Kadınların evlere temizliğe gitmeleri Roman oluşlarını aşmada, Romanlara yönelik önyargı ve ayrımcılıkla mücadele etmede yardımcı olmadığı gibi, kendisi bizzat bu kurguyu yaratan mekanizmaya dönüşmüştür.

Bu dışlanmaya karşı mücadelenin diğer mücadelelerden daha zor olduğunu Viencent de Gaulejac (2013: 224) şöyle belirtir: *“Dışlanmışlar topluluğu toplumsal bir sınıf oluşturmaz, birbirinden ayrı toplumsal izlekleri olan ve farklı şartlarda yaşayan bireyler topluluğudur. Bir aidiyet hissi paylaşmazlar, varoluş koşullarını değiştirmek amacıyla ortak mücadele etmek için nedenleri yoktur. Sömürü ya da baskıya karşı kolektif bir şekilde mücadele edilebilir. Dışlanmaya karşı mücadele etmek zordur; çünkü toplumu değiştirmek için değil, bir konum edinmek için yalnız başına yürütülen bir mücadele söz konusudur.”* Roman kadınların içine düştüğü tuzaktan kurtulmaları dışlanmaya karşı oluşacak mücadelenin gücüne bağlıdır. Bu da tarif edildiği kadar zorsa, geriye şu tespiti yapmak kalıyor;

Roman kadınlar, yoksulluktan ve kadın oluştan kaçtıklarını düşünürken esasında en baştan kurulmuş olan etnik ayrımcılık tuzağına düşmüşlerdir. Roman oldukları için mi yoksuldurlar, yoksul oldukları için mi dışlanmaktadır sorusuna verilecek cevap; Roman oldukları için yoksul oldukları, yoksulluktan kurtulmak için giriştikleri eylemlerin onları tekrar Roman oluşa hapsediyor olmasıdır. Bu duruma ne nedir? Dilemmanın dilemması mı?

KAYNAKÇA

- Aras, F. E. (2009) Etnik (Çingene) İşgücünün Enformel İşgücü Piyasasına Katılım Biçimleri ve Bu Süreçte Etkili Olan Faktörler: İstanbul (Cankurtaran) ve Edirne (Menzilahr) Örnekleri. **İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 11(1), 1-26.
- Aşkın, U. (2011) Küreselleşme sürecinde Türkiye’de yaşayan romanların sosyo-ekonomik durumları ve beklentileri: İzmir İli örneğinde bir alan araştırması. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Akalın, A. E. (2014) Türkiye’de Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmen Kadınların Toplumsal ve İktisadi Varoluş Stratejileri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Baslevant, C. ve Onaran O. (2002) “Are Married Women in Turkey More Likely to Become Addedor Discouraged Workers?”, **Labour**, 17, 439 – 458.
- Bauder, H. (2002) “Neighborhood Effects and Cultural Exclusion”, **Urban Studies**, Vol 39, No.1, 85-93.
- Bora, A. (2005) **Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Casa-Nova, M. J. (2007) “Gypsies, Ethnicity, and the Labour Market: An Introduction”, **Romani Studies**, Vol.17, No.1, 103-23.
- Doringe, P. B. ve Piore, M. J. (1980) “Unemployment and the ‘Dual Market’”, **Reading Labour Economics**, J.E. King (der), Oxford University Press, Oxford.
- Durmaz, N. (2015) “Eğlence Sektöründe Çalışma Koşulları ve Ayrımcılık: Çingenerler Örneği.” **Çalışma ve Toplum**, 44 (1).
- Duygulu, M. (2006) **Türkiye’de Çingene Müziği: Batı Grubu Romanlarında Müzik Kültürü**, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Erdoğan, S. ve Toksöz, G (2013). Kadınların Görünmeyen Emeğinin Görünen Yüzü: Türkiye’de Ev İşçileri, **Çalışma Koşulları ve İstihdam Serisi**, No:42, Ankara: Uluslararası Çalışma Örgütü Ofisi.
- Fernandez, R. M. ve Su, C. (2004) “Space in the Study of Labor Markets”, **Annu Rev. Social**, Vol 30, 545-469.
- Fidan F.ve Özdemir Ç. M. (2011) “Ev Hizmetlerinde Çalışan Kadınlar ya da Evlerin Kadınları”, **Çalışma İlişkileri Dergisi**, Temmuz, Cilt 2, Sayı 1, 79-89.
- Fonseca, I. (2002) **Beni Ayakta Gömün, Çingenerler ve Onların Yolculukları** (çev: Ö. İlyas), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fraser, N. (2005) “Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek”, Özbek, M. (der), **Kamusal Alan. İstanbul içinde**: İstanbul: Hil Yayınları, 103–132.

- Gaulejac, V. (2013) İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum, (çev. Ö. Erbek) İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Genç, Yusuf ve Taylan, N. Ç. ve Barış, İ. (2015) “Roman Çocuklarının eğitim süreci ve akademik başarılarında sosyal dışlanma algısının rolü”, **Internation Journal of Social Science (IASS)**, Number 33, 79-97.
- Helsinki Yurttaşlar Derneği (2008) “Eşitsiz Vatandaşlık: Türkiye Çingenerinin Karşılaştığı Hak İhlalleri” http://www.hyd.org.tr/staticfiles/files/biz_buradayiz_-_turkiye%27de_romanlar-2.pdf (10.10.2015)
- Hudson, M. (2002) “Modeling the probability of niche employment: exploring work-force segmentation in metropolitan Atlanta”, **Urban Geography**, 23(6), 528-559.
- ILO (2010), *Women in LaborMarkets: Measuring Progress and Identifying Challenges*, March, First Published, Geneva, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_elm/---trends/documents/publication/wcms_123835.pdf, (02.02.2011)
- İlkkaracan, İ. (1998) “Göç, Kadının Ekonomik Konumu, Hareket Özgürlüğü ve Aile İçi Güç Dinamikleri”, **İktisat**, 377, 62–67.
- Kalaycıoğlu S. ve Rittersberger-Tılıç H. (2001) **Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar**, İstanbul: Su Yayınları.
- Koç, S. Ve Huntürk, M. Ve Üstünel, A. (2011) Yavuz Selim ve 200 Evler Mahallelerinde Yaşayan Roman Vatandaşlarımıza Yönelik Araştırma Raporu, Samsun: Samsun Valiliği
- Kümbetoğlu, B. (2005) **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lordoğlu, K. ve Aslan M. (2012) “Türkiye İşgücü Piyasalarında Etnik Bir Ayrımcılık Var Mı?”. **Çalışma ve Toplum**, No: 2, 117-146.
- McGovern, P. (2007) “Immigration, labour markets and employment relations: problems and prospects”, **British Journal of Industrial Relations**, 45(2), 217-235.
- Özbay, F. (1995) Kadınların Eviçi ve Evidışı Uğraşlarındaki Değişme, Şirin Tekeli (der.), **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**. İstanbul: İletişim Yayınları, 129–158.
- Özbay, F. (2012) **Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özyeğin G. (2004) **Başkalarının Kiri, Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Phillipson, R. (2005) “Understanding Labor Markets and Poverty Reduction: How May Regional and Spatial Perspectives Help?”, A Report For The Urban Rural Change Team Department For International Development.

- Sanders, J. M. ve Nee, V. ve Sernau, S. (2002) “Asian Immigrants’ Reliance on Social Ties in the Multiethnic Labor Market”, **Social Forces**, 81(1): 281-314.
- Stanek, M.ve Veira, A. (2012) “Ethnic niching in a segmented labour market: Evidence from Spain”, **Migration Letters**, 9 (3), 249-262.
- Suğur, N. ve Suğur, S. ve Gönç-Şavran, T. (2008) “Türkiye’de Orta Sınıfın Mazbut Hizmetkarları: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Çocuk Bakıcıları”, **SBF Dergisi**, 63/3, 161-183.
- Standing, G. (2014) *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*. İletişim Yayınları.
- Toksöz, G. (2007) **Türkiye’de Kadın İstihdam Durumu Raporu**, Ankara: ILO.
- Toksöz, G. A.; Dedeoğlu, S.; Memiş, E.; Kaya Bahçe, S. (2014) Türkiye’de Kadın İşgücü Profili ve İstatistiklerinin Analizi. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.
- Waldinger, R. (1994) “The Making of an Immigrant Niche”, **International Migration Review**, Vol 28, No.1, 3-30.
- Wilson, F. D. (2003) “Ethnic Niching and Metropolitan Labor Markets”, **Social Science Research**, Vol 32, 429-466.